

Vývoj toponomastiky II

4. Období od začátku 20. stol. do 1945

(O činnosti Místopisné komisi bude pojednáno v samostatné přednášce.)

I v této čtvrté etapě pokračují studia historická a topografická; ta přispívají především k budování rozsáhlé materiálové základny s podrobnou historickou a místní dokumentací. Autorem mnoha topografických studií a regionálních monografií (např. Turnovsko) je **Jos. Vít. Šimák** (1870–1941). Velkou pozornost věnoval vztahu osídlení a vlastních jmen (např. *Osídlení Kladska*, 1919). Významné bylo též jeho dílo *Pronikání Němců do Čech kolonizací ve 13-14. století*, 1938, protože v něm zaujal objektivní stanovisko při řešení tohoto citlivého problému.

V širokém slavistickém rámci si všímal toponym **Lubor Niederle** (1865–1944), např. v dílech *Život starých Slovanů*, 1911–1925, a *Slovanské starožitnosti*, 1902–1924. Při svých výkladech se často opíral o díla P. J. Šafaříka a Jos. Dobrovského. **František Roubík**, žák Šimákův, poskytl toponomastice důležité pomůcky. Jsou to *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*, 1940, *Příručka vlastivědné práce*, 1941, 1947; po válce k nim připojil další díla obdobného charakteru (spadající vlastně už do dalšího období) *Soupis map českých zemí I, II*, 1952, 1955, *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách*, 1959. Žákem Šimákovým byl též **Ladislav Hosák** (1898–1972). Napsal mnoho vlastivědných studií a článků, v nichž hojně využíval vlastních jmen. Nejvýznamnější prací tohoto období je *Historický místopis země Moravskoslezské*, 1933–1938, jenž posloužil jako materiálové východisko pro slovník místních jmen Moravy a Slezska, jehož byl spoluautorem. V *Dějínách Hustopečska do poloviny 14. století*, 1948, a v řadě dalších prací se věnoval dějinám osídlení Moravy. Využitím toponymie pro různé vědní obory se zabýval souhrnně v publikaci *Moravské a slezské místní jméno jako historický pramen* (1962). Svědectví vlastních jmen užívali ve svých pracích i další historikové: **Václav Chaloupecký** (1882–1952), zejména studie o rané křesťanské době v Čechách, **Václav Vojtíšek**, zvláště studie o staré Praze, **Josef Dobiáš**, např. *Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí I*, 1927, atd.

Na začátku 4. etapy vyšla práce významného jazykovědce **Viléma Mathesia** (1882–1945) nazvaná *O vědeckém studiu anglických jmen místních* (Čas. pro moderní filologii, 1913, s. 371–396). Autor v ní referoval o nejdůležitějších dílech anglické onomastiky, která tehdy – díky svému širokému tematickému záběru i řešení teoretických onomastických problémů – zaujímala přední místo ve světové onomastice. V souladu s představenými východisky poukázal Mathesius na nutnost jazykovědné orientace onomastiky i na potřebu propracování onomastické teorie (samozřejmě na základě bohaté, ale zároveň též spolehlivé materiálové

základny). V souvislosti se vznikem ČSR se dostala do popředí zájmu názvoslovná a přejmenovací činnost, která vzbudila velký zájem u široké veřejnosti o „původnost a stáří“ našich toponym. V této souvislosti vznikala řada drobnějších studií, které se na základě řešení některých aktuálních konkrétních případů zároveň dostávaly k řešení dílčích teoretických problémů onomastiky. Autory těchto studií byli jazykovědci (např. **Václav Ertl**, **Václav Flajšhans**, **Oldřich Hujer**, **František Trávníček**, **Josef Zubatý**, **Bohuslav Havránek**, **Roman Jakobson** a další) a ti publikovali především na stránkách časopisů *Naše řeč* a *Listy filologické*. Toponymický materiál nacházíme také v **Trávníčkově** *Historické mluvnici československé*, 1935.

Na Slovensku vydal český jazykovědec **Vladimír Šmilauer** *Vodopis starého Slovenska*, 1, 1932. Je to základní dílo české a slovenské hydronomastiky, vysoko ceněné i v zahraničí.

Ve 20. a 30. letech měla vysokou úroveň (jak po stránce materiálové, tak teoretické) **německá onomastika**, která byla pěstována především v germánském a slavistickém semináři pražské německé univerzity. V té době se uskutečnil sběr pomístních jmen v oblastech osídlených německým obyvatelstvem. Na základě tohoto materiálu vycházely studie, jež většinou objektivně popisovaly vztah osídlení a vlastních jmen a vzájemné česko-německé a německo-české přejímání místních a pomístních jmen. Nejvýznamnějším dílem naší německé onomastiky je práce **Ernsta Schwarze** *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*, 1931. O objektivnosti díla svědčí fakt, že odrazilo německé šovinistické domněnky o kontinuitě germánského osídlení našich zemí, zvláště pohraničí (např. **Bertolda Bretholze**, ředitele Moravského zemského archivu v letech 1899–1926, jenž předpokládal kontinuitní germánské osídlení našich zemí od Keltů až po současnost, přičemž redukoval slovanské osídlení našich zemí od 7. stol. převážně jen na centra země a nejdůležitější oblasti. Kritizoval Palackého kolonizační teorii o příchodu Němců až ve 13. stol. Podrobněji viz např. J. Skutil, *Sídelně zeměpisná koncepce Bretholzovy školy v ideologickém kontextu 20. a 30. let*, *Slavica Pragensia*, 19, 1976, *Philologica* 4–5, s. 57–61). Další práce této pražské německé onomastické školy orientované germanisticky a slavisticky napsali např. **R. Fischer** (o Sokolovsku a Chebsku), **E. Müller** (Vrchlabsko), **E. Gierach** (Liberecko), **K. Meder** (Chomutovsko), **Ferd. Liewehr** (Kravaňsko), **Herbert Weinelt** (Bruntálsko). Také tyto regionální studie byly pojety nově a objektivně. K osvětlení vztahu osídlení a etnicity osídlenců využívaly systematicky místních a pomístních jmen.

5. Období od roku 1945 do konce 60. let 20. století

Pro poválečné období je charakteristický rychlý a všestranný rozvoj onomastiky. V letech 1947–1957 vycházel slovník **Antonína Profouse** (1873–1953) *Místní jména v Čechách 1-4*; 4. díl dokončil **Jan Svoboda** (1899–1973). Toto monumentální dílo poskytlo spolehlivou

materiálovou základnu pro další toponomastická bádání, a to zejména v oblasti typologie místních jmen, viz dále.

Místopisná komise (její činnost bude popsána dále). V tomto období se zdokonaluje organizace onomastiky a upevňuje se postavení české onomastiky nejen ve slovanské, ale i ve světové onomastice. Veškerou činnost této vědní disciplíny u nás řídí Místopisná komise. Bibliografie české onomastiky začala být od roku 1956 evidována v mezinárodním onomastickém časopise *Onoma*, který vychází v Belgii. Významný pro další vývoj české onomastiky byl *IV. mezinárodní sjezd slavistů* (1958), na němž byly vyzvány jednotlivé slovanské země, aby systematicky rozvíjely onomastiku. Onomastika tak získala dobré podmínky k příznivému rozvoji. V r. 1959 byla při Čs. komitétu slavistů ustavena *Onomastická komise*. V důsledku této příznivé situace stala se Místopisná komise (založená 1913) **v r. 1959** součástí bývalého Slovanského ústavu ČSAV; tak vzniklo **první specializované onomastické pracoviště v českých zemích** (vedoucím se stal významný antroponomastik Jan Svoboda). Vl. Šmilauer a Jan Svoboda se v rámci Mezinárodní komise pro slovanskou onomastiku stali předsedy subkomisí pro slovanský jazykový atlas (později byl jeho předsedou rovněž Čech, Rudolf Šrámek z Brna, profesor Pedagogické fakulty MU) a subkomise pro slovanskou onomastickou terminologii; tím se dostalo české onomastice výnamného mezinárodního ocenění.

V r. 1960 začal vycházet Zpravodaj Místopisné komise ČSAV (zkratka ZMK), od r. 1983 byl přejmenován na **Onomastický zpravodaj** (zkratka OZ), od 1995 na **Acta onomastica** (AO). Mapuje veškeré onomastické dění v naší zemi a nedůležitější počiny slovanské i neslovanské onomastiky.

Vladimír Šmilauer a Jan Svoboda vydali *5. (dodatkový) díl k Profousově slovníku*. Ten mimo jiné obsahoval Šmilauerovu *Soustavu českých místních jmen* založenou na kombinaci významových a slovotvorných kritérií. Toto pojetí je zcela nové.

Nejvýraznější osobností onomastiky poválečného období byl **Vladimír Šmilauer**, český jazykovědec, profesor Karlovy univerzity (1895–1983), který velkou část svých bádání jazykovědných věnoval právě onomastice. V r. 1958 vydal studii nazvanou *Metoda malých typů v onomastice* (Sb. slavistických prací věnovaných IV. mezinárodnímu sjezdu slavistů v Moskvě, UK Praha 1958, s. 44–51). Její podstata tkví v kombinaci časového, areálového a formálního hlediska neomezujícího se jen na toponymickou příponu, ale zasahujícího i strukturu toponymického základu (báze). Např. místní jména *Bohuslavice, Bohunice, Bohutice* představují tři rozdílné toponymické typy, neboť základ (tj. osobní jméno), od něhož je místní jméno utvořeno vždy příponou *-ice*, má jednu příponu nulovou (*Bohuslav*), podruhé *-uň* (*Bohuň*), potřetí *-t*, nebo *-ta* (*Bohut, Bohuta*).

Jazykovědec **Jaromír Spal** otiskl v roce 1958 studii *Místní jména obyvatelská na -any* (Sb. Vyšší pedagogické školy v Plzni, 1958, s. 5–133). Poprvé jsou v takové šíři začleňována česká toponyma do slovanských souvislostí.

6. Období od 70. let 20. stol. do současnosti

V té době se začíná rozvíjet bádání v oblasti onomastické teorie. Významné jsou studie **Pavla Trosta** (jejich soubor je znovu otištěn ve výboru z jeho prací nazvaném *Studie o jazycích a literatuře*, 1995). V 60. letech vyšla další významná díla **Vladimíra Šmilauera**, která výrazně ovlivnila toponomastická bádání: *Třidič pomístních jmen* (ZMK, 1960), dále připomínáme výše uvedenou *Soustavu místních jmen* (1960). Obě díla se stala na dlouhou dobu základní klasifikační metodou české toponomastiky. Zcela originální je jeho dílo *Osídlení Čech ve světle místních jmen* (1960), jež teoreticky i prakticky obohatilo nejen onomastiku českou, ale i slovanskou. Pod vlivem tohoto díla vycházejí publikace další (**Rudolf Šrámek**, *Soustava místních jmen na severovýchodní Moravě a ve Slezsku*, Slezský sborník, 1965; **Ivan Lutterer**, *Vývoj místních jmen a osídlení v povodí Orlic*, 1969, atd.). V zahraničí vznikají podobné studie zejména v Polsku, Německu, na Ukrajině a v zemích bývalé Jugoslávie. Významná je též Šmilauerova *Příručka slovanské toponomastiky* (1964) obsahující praslovanské základy slovanských toponym. V r. 1969 vychází Šmilauerův *Atlas místních jmen v Čechách* a pro potřeby vysokoškolské výuky jeho *Úvod do toponomastiky* (1963, 2. vyd. 1966).

Pro moravskou toponomastiku je důležité dílo **Vladimíra Nekudy** (*Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu*, 1961), obdoba Roubíkových prací pro Čechy.

Neméně důležité jsou pro toponomastiku následující publikace antroponomastické: **Jan Svoboda**, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; **Josef Beneš**, *O českých příjmeních*, 1962; **František Kopečný**, *Průvodce našimi jmény*, 1974.

V r. 1969 vzniklo onomastické oddělení Ústavu pro jazyk český ČSAV, které se ujalo dlouhodobých úkolů: **1) zpracování místních jmen na Moravě a ve Slezsku; 2) sběru a zpracování pomístních jmen** Čech, Moravy a Slezska.

Prvního úkolu se ujali **Ladislav Hosák a Rudolf Šrámek** (1934). V r. 1970 vydali *Místní jména na Moravě a ve Slezsku 1*, v r. 1980 stejnojmenný díl druhý. Plánovaný III. díl, který by odpovídal Šmilauerovu *Osídlení Čech*, dosud nevyšel. **Od r. 1961 začal na území ČSR probíhat anketový soupis pomístních jmen**. Byl ukončen na počátku 80. let. Od té doby je jejich materiál zpracováván formou časopiseckých studií a knižních publikací. V Čechách bylo sebráno 500 000 pomístních jmen, na Moravě 300 000 pomístních jmen. Tento bohatý a vzácný materiál je uložen na pražském a brněnském pracovišti Ústavu pro jazyk český AV ČR.

V 70. letech se začíná výrazně rozvíjet **onomastická teorie**. Významné jsou především publikace **Rudolfa Šrámka** (např. *Toponymické modely a toponymický systém*, Slovo a

slovesnost, 1972, s. 304–318, jež obsahuje novou, originální klasifikaci toponym opírající se o tehdy nejnovější poznatky české slovtvorby). Pro teorii onomastiky jsou samozřejmě přínosné též knižní monografie a studie zabývající se konkrétní třídou vlastních jmen; jejich výčet je uveden v souvislosti s rozvojem jednotlivých odvětví onomastiky.

V současné době převažují v onomastice lingvistické metody. Onomastika je pěstována především na pražském pracovišti Ústavu pro jazyk český ČSAV/AV ČR (v onomastickém oddělení pracuje **Milan Harvalík a Pavel Štěpán**). Do r. 1993 bylo též onomastické pracoviště v Brně. Působili v něm **Rudolf Šrámek a Jana Pleskalová**, věnovali se moravským místním jménům (R. Šrámek) a posléze pomístním jménům (oba). Uspořádali kartotéku pomístních jmen, napsali řadu toponomastických studií a připravili do tisku *Heslář ke Slovníku pomístních jmen* (1993). V r. 1993 odešli oba na Masarykovu univerzitu, kde působí jako vysokoškolské učitelé. Práce na slovníku pomístních jmen tak byly přerušeny. Obnoveny byly v roce 2005 v brněnském dialektologickém oddělení AV ČR (v současné době jsou opět pozastaveny).

Jak dosvědčuje bibliografie české onomastiky uváděná pravidelně na stránkách ZMK a později OZ, je její produkce velmi bohatá a tematika široká. Omezujeme se jen na základní okruhy badatelských zájmů.

- 1) **Onomastická teorie**; o její rozvoj se zasloužil především **R. Šrámek**. Jako první důsledněji uplatnil při studiu vlastních jmen principy funkčního strukturalismu. Studuje onymii jako celek a zaměřuje se na odhalení systémových zákonitostí propriální sféry jazyka. Mezinárodního uznání došly např. jeho studie o modelu a systému v toponomastice, o onymickém příznaku, o rekonstrukci v onomastice, o metodologii slovanských onomastikonů, o onymickém a apelativním objektu, o onymických funkcích. K propracování onomastické teorie přispěli též badatelé soustředující svá studia systematicky na určité třídy vlastních jmen (o nich viz dále). České teoretické studie postihují v návaznosti na výsledky české lexikologie a slovtvorby specifické rysy vlastních jmen. Základní teoretické dílo – **R. Šrámek**: *Úvod do obecné onomastiky*. 1999. Encyklopedické dílo obsahující zevrubné poučení o onomastické problematice **Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana**: *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002 (hesla J. Pleskalové a M. Knappové); **Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana**: *Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2016 (hesla Pleskalové, Knappové, Davida, Šrámka, Tuškové, Boháčové...); též www.czechency.org.
- 2) **Toponymie**; vedle množství dílčích studií a materiálových článků vznikají též knižní díla zpracovávající toponyma z rozsáhlejších území.

- a) **Pomístní jména:** **L. Olivová-Nezbedová – J. Matúšová**, *Index lexikálních jednotek pomístních jmen v Čechách, Retrográdní index lexikálních jednotek pomístních jmen v Čechách*, Praha 1991; **R. Šrámek- J. Pleskalová**, *Heslář slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, Brno 1993 (v rukopise); **J. Pleskalová**, *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, Jinočany 1992 – popis tvoření pomístních jmen včetně zákonitostí, které se v něm uplatňují; v podstatě platí i pro pomístní jména Čech; **L. Olivová-Nezbedová a kol.**, *Pomístní jména v Čechách, o čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*, Praha 1995 – práce spíše populárněvědná; **L. Olivová-Nezbedová – J. Malenínská**: *Slovník pomístních jmen – úvodní svazek*, 2000; **Milan Harvalík**: *Synchronní a diachronní aspekty české onymie*. Praha 2004; **Pavel Štěpán**: *Označení barev a jejich využití v toponymii*. Praha 2004; *týž Pom. jména v Čechách z pohledu slovo tvorného*, 2016; *stč. toponymie – M. Čornejová: Tvoření nejstarších českých MJ*, 2009.
- b) **Uliční názvy:** **Boh. Dejmek**, *Historie a současnost Hradce Králové ve jménech ulic*, Hradec Králové 1993; **M. Flodrová, Bl. Galasovská, Jar. Vodička**, *Seznam ulic města Brna s vývojem jejich pojmenování*, Brno 1984, 2. vyd. a řada dalších.
- c) **Studie a monografie zabývající se užíváním vlastních jmen z hlediska jazykové správnosti: příslušné partie v gramatikách češtiny;** **A. Polívková**, *Naše místní jména a jak jich užívat*, 1985.
- d) **Populárněvědné práce:** **I. Lutterer, Luboš Kropáček, Václ. Huňáček**, *Původ zeměpisných jmen*, 1976 – etymologický slovník 1000 vlastních jmen zemí, měst a přírodních objektů z celého světa; **I. Lutterer, M. Majtán, R. Šrámek**, *Zeměpisná jména Československa*, 1982 – slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje; podobně **I. Lutterer – R. Šrámek**: *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 1997 (a vydání další); **J. David – P. Rous**: *Neviditelní svědkové minulosti*, 2006.
- 3) Řada různě specializovaných pracovníků se věnuje studiu vlastních jmen z hlediska jiných oborů (vztah onomastiky a dialektologie, onomastiky a archeologie, význam vlastních jmen pro dějiny osídlení...); např. **Fr. Cuřín**, *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*, Praha 1967; **J. David – P. Mácha**: *Názvy míst. Paměť, identita, kulturní dědictví*, 2014; česko-německé vztahy – publikace **J. Matúšové**, zvláště *Německá vlastní jména v češtině*, 2015.
- 4) **Antroponyma:** vedle četných studií teoreticky i materiálově zaměřených vyšlo několik publikací knižních. Nejnověji se vývojem českého antroponymického systému věnuje

monografie **Jany Pleskalové**, *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*, 2011. Dále vycházejí:

- a) **Populárně vědecké příručky: M. Knappová**, *Jak se bude jmenovat*, 1978 a další vydání (pod názvy *Jak se bude vaše dítě jmenovat*); **Dobrava Moldanová**, *Naše příjmení*, 1983
- b) **Socioonomastické práce: M. Knappová**, *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989; táž, *Příjmení v současné češtině*, 1992 (rozšířeno o zásady kodifikační), nové, doplněné vydání – *Naše a cizí příjmení v češtině*, 2002
- c) **Staročeská antroponyma: J. Svoboda**: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1964; Historická onymická slovtvorba na materiálu nejstarších českých slov v podobě antroponym **J. Pleskalová**: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998
- d) **příjmení** – rozbor: **Josef Beneš**: *O českých příjmeních*, 1962; týž: *Německá příjmení u Čechů I, II*, 1998.

5) Nová onomastická témata, např. chrématonymie (zde je důležitý sborník *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe*, vyd. R. Šrámek a L. Kuba, Brno 1989), dále **literární onomastika**, tj. využití vlastních jmen v literatuře. Základní poučení podávají např. skripta **Svatopluka Pastyříka** nebo práce **Ž. Procházkové**.

Pravidelně jsou pořádány české a dříve i československé onomastické konference (s mezinárodní účastí) a celostátní onomastické semináře. Poznatky onomastického bádání jsou přibližovány široké veřejnosti prostřednictvím pořadů v televizi a rozhlasu (*Hezky česky o jménech, Divnopsis, O češtině...*).

Česká onomastika má v zahraničí dobrý zvuk. Zejména její základní díla toponomastická, antroponomastická a teoretické studie jsou ve světě uznávány. Čeští onomastikové jsou členy mezinárodních komisí a podílejí se na mezinárodních úkolech.

Literatura k Vývoji onomastiky:

Bibliografie

- I. Honl, Česká toponomastická práce do r. 1918, 1970.

-M. Nováková-Šlajsová, Bibliografie pomístních jmen Čech a Moravy do r. 1945, ZMK, 1982, zvláštní příloha.

-bibliografie pravidelně uveřejňovaná na stránkách ZMK, později OZ a nyní v Acta Onomastica.

R. Šrámek: Úvod do obecné onomastiky, 1999.

Karlík,P.-Nekula, M.-Pleskalová, J.: Encyklopedický slovník češtiny, 2002.

Karlík, Nekula, Pleskalová: Nový encyklopedický slovník češtiny, 2016 – zde nejnovější literatura.

Slovníkům pomístních jmen bude věnována speciální přednáška.